

ר' דוד הופמן ז"ל *

תולדותיו וחיייו, חיי תלמיד חכם שהתפתחו כשורה, אינם עשירי מאורעות. מולדתו אונגן היהודית, הרי היא חטיבה מיוחדת, ארץ שאחריה להתעורר לחיי רוח, שנות דורות לא קם שם לא גדול בחור, ולא מנהיג ברוח, אולם משהנצח בה תורה, זכתה לשחר קצר מרוכה אורות וזכות. היא האצילה מכחותיה לכמה ארצות בגולה, ולכמה מקצעות שבתוך התחום היהודי, ושמעבר לתחום. לידתו היתה בקהלת וורבא (מחוז נייטרא) בארץ אונגן בא' כסלו תר"ד. אביו היה דיין בקהלה. חנוכו היה חנוך החדר רגיל, אולם חנוך שיש בו תשומת לב והשגחה. ארץ אונגן מבורכת מימות ר' משה סופר בישיבות שיש בהן מהלך למודים השונה מסדר הלמוד בישיבות ליטא. בעודנו נער קטן, יצא לו שם עליו והיה "בחור" בישיבות בוורבא ובפאפא, ולבסוף היה בישיבתו של גדול הדור מהר"ם שיק בשט" גיאורגין הסמוכה לפרשבורג, והיה חביב על רבו עד לאחת. בינתיים קרה דבר באונגן, ר' עזריאל הילדסהימר תלמיד חכם מאשכנז ששמש ברכנות באיונשטט יסד בית מדרש לתורה ולמדעים חלוניים, והיסוד חל בשעה שעברה על המדינה מלחמת קנאים ומהומות פושעים, ובדלו אלה מעל אלה בזעם, ועדת ישראל היתה לשתי קדות נכדלות. בשעה לא מהוגנת זו, נתקצרו חיי הסופר, וימי שבתו של המיסד בקהלת א"ש, מפני צווחת בעלי תריסין. באונגן היה צפוי לסכנה, שתתקרב כנגדו מלחמת קנאים, והקשה מזו שהוא ישיב מלחמה כנגד נושאי התורה. טהרה ותורה היו בסכנה לחפץ למינות — והו כח מחלקת. הוא נמלט ממקום שהיה צפוי לתקלה וחזר לארצו לאשכנז, ושם היה לרכס ולמנהיגם של החרדים שיצא לפניהם וסלל נתיבות. ר' דוד הופמן היה תלמידו של ר' עזריאל הילדסהימר בבית מדרשו בא"ש, וכצאת רבו, יצא גם הוא משם, לישיבת פרשבורג, הישיבה המרכזית באונגן. ולאחר כך היה תלמיד באוניברסיטת בווינא, ומשם עבר לאשכנז, והיה מורה במכינה של בית המדרש למורים בהכנה הסמוכה לווייצבורג, ושם היה קרוב לר' אליעזר בן בטכרנר, שהיה אף הוא מרכזיהם של החרדים באשכנז, ושאיתו לשמר על מאור תורה בחיים, הוא היה עוד למדן לפי נוסח הדורות הראשונים, ודרכו במלחמת דעות היתה מתונה, עוד ראה לפניו את כלל ישראל בתור גוף אחד, ולא היה קל להפריד. כשי' תרל"ה ערך חבור מלואים: "תולדות מר שמואל" וקבל תואר דוקטור באוניברסיטת בטובינגן, אז נשא אשה

(*) [מאתר (מורחב בידי המחבר) מתוך "התור" גליון ז', א' כסלו תרפ"ב].

בת טובים שהאריכה ימים אחריו, והזמינו ר' שמשון רפאל הירש להיות מורה בבית הספר היראלי שיסד. היה זה בית הספר המודרני הראשון לחרדים, ר' ש"ר הירש יצא למלחמת התורה עם כלי הזין של ההשכלה המודרנית, הוא שאף לאחוד השכלה והשקפת עולם יהודית, מתוך הכרה, אולם הוא ראה את עצמו כמפקד צבא מלחמה, ונטה להבדיל ולהגביל את קהל היראים. ר' דוד הופמן שמש איזו שנים בתור מורה בבית ספרו, והיה קרוב אליו. בזמן קצר היה ר' דוד הופמן קרוב לשלשת המנהיגים הרוחניים של התנועה החדשה ביהדות החרדית באשכנז. היהדות החרדית נעורה אז לעמוד על נפשה, לקבע יחסים לזרבות החדשה — לבנות את חיי התורה בתוך החיים והחברה הזרים. שלשת הגדולים האלה הם שעמדו בראש התנועה, לסדר את המחנה, ולעודד במערכה, ויש הבדל בתכונותיהם ובשאיפותיהם: ר' זליגמן פר במפרק המשיך את קוי ההתפתחות הישנים, ולא היתה לו קורת רוח בהתבדלות, ושאף לשמור על התמימות לכל תפגם בתוך הנטיות החדשות, ר' שמשון רפאל הירש ראה את כל כובד המלחמה, ראה חובה בהשכלה מלאה בלי וזותורים וביהדות מתוך הכרה מלאה, הוא העמיד את היהדות על ההשקפות, ועל ההכרה ועל יסודות אמונה בנה שיטות רציונליות, הוא חשב שתקופתו היא תקופת ימי הגבלה, ונפשו להבדל. ר' עזריאל הילדסהימר ראה כל משאת נפשו כהשגה מודעת של היהדות, לכל תועלת דמותה מתוך אספקלריא של מרע, והפץ לשמר על התורה לכל תשכה מישראל, ואף אם ראה גם הוא הכרח להתבדל באותה שעה, אבל את חובותיו כנגד הכלל לא מחה מעל לבו מעולם. מנהיגי היהדות החרדית באשכנז הצליחו לשעה ולדורות ליצור טפוס של יהודי המאחד בנפשו דרך ארץ ויראת שמים, וצורות חיים מודרניים לחברה חרדית, ואף ספרות ומרע לחרדים, אם גם לא במדה גדולה. שנות מעבר אלה, ועמידתו בתוך מלחמות של מעבר, לא גרמו לר' דוד הופמן קרעים בנפש, ולא גרמו מהפכות ברוחו, הוא עבר ויצא בשלום. הוא היה קרוב לשלשתם בתקופה מכריעה בחייו, וקבל השפעת שלשתם, אולם בעיקר דרכו היא דרך רבו ראשון ר' עזריאל הילדסהימר, ויחד אתו הציב את המטרה, ויחדיו שאפו אליה כל הימים. כשיסד ר' עזריאל הילדסהימר את בית המדרש לרבנים בברלין, להיות לאכסניא של תורה ומרע בדורנו קרא לתלמידו הגדול להורות תלמוד, שמונה וארבעים שנה הורה תלמוד ופוסקים במוסד, ואחרי פטירת המיסד היה הוא המנהל בבית המדרש לרבנים (תרנ"ט), אף המלכות והאוניברסיטא כבדוהו בתואר פרופסור (תרע"ח) וער ימי שיבה לא מנע עצמו מבית המדרש וחזרה גמרא ופוסקים לתלמידים ושעור גמרא כעלי בתים.

למכירים אותו מחיים, כתורתו כן אישיותו מופלאות. צריך לחזור לימי הבינים כדי לחזות אישיות כזו בין חסידים צרפת ואשכנז, ארם שלא ירע בגדלותו

כל עיקר אישיותו מפיקה ענות וכל תו וזקו אומרים פשטות, דבריו, כ"ן בכתב ובין בעל פה, נאמרו תמיד לצרכם, מעולם לא התהדר במלים, ולא התקשם בדבורים, ולא התיחר בידועות. זוהי אישיות שבטויה אמת, זמרה של רוחניות, של חסידות, של צניעות שכנו בגוף הקטן והשקט, שראש נפלא חופף עליו. כך ראייתו שבועות אחרים לפני פטירתו, שהגיע למין שקט וישוב הדעת, למין השתוות והתבהרות ששני יופי שקל עליו, מוכן היה לשמש את הקטן שבתלמידיו, ומימיו לא נעלב, ואין אדם יכול להעליבו. אדם זה שדקדק במצוות כאחד הצדיקים הראשונים, היה מטבעו נחבא אל הכלים ומצניע לכת עם אלהים ואנשים. ישרה נפשו קבעה יחסיו אל אדם חברו, מבלי השרות עליו מרה שחורה, ורוח של קפידות, דעתו היתה בדיחה, וקבל כל אדם בסבר פנים, אף ללעג קצת ידע לפעמים בלי להכאיב בריוה. בעוד שרבו היה איש מעשה, היה הוא יושב אהלים ונוטה למנוחת עיון ולמוד.

בכל חיותו אדם היוצא רק באקראי מארבע אמות של הלכה, לא היה רחוק מן החיים, והיה בקיא בהלכות חיים, ולבו היה ער לשאלות חיים, ואין דבר אנושי ויהודי זר לנפשו. מבלי היות אישיות פוליטית השתתף בחנועות החיים של עמנו, ועמד בתוך המפעלים של היהדות החרדית והיתה לו הבנה במעשים ובחנועות. קרוב היה ברוחו "למזרחי", וחבר להנהלת "אגודת ישראל", חבר למועצת גדולי התורה של האגודה, נשיא אגודת רבנים חרדים (זוהי אגודה הקרובה לנטיית בית המדרש לרבנים בברלין, ואינה קצונית בדרישת ההתבדלות. אגודת רבנים אחרת ישנה שמרכזה בפראנקפורט המתבדלת בהחלט, ועוד אגודת רבנים כללית לרבנים מכל הזרמים); מפעליהם של נאמני תורה היו קרובים ללבו כמדה שוה, ולא הוציא מכלל אף את היהודים שלא קבלו עליהם גזרת הגבלה, ובכלל לא היה זה מטבעו להבדל ולהגביל, לכלות קוצים מן הכרם, הוא היה רודף שלום באמת, והשתדל לחשוך ממחלוקת, גם לא השיב מלחמה בשערי תורה, התווכח אבל לא תקף ולא התנצח. חותמו היה השלום.

סגנונו בלשון הגרמנית בהיר ופשוט, בלי מליצה יתרה, זוהי לשון משוכחת של איש מדע, ההולם תכני מדע, ויש עדינות בפשטות זו. סגנונו חעברי הוא סגנון רבני, אף הוא אינו משובל במליצה (אם גם יש פה ושם השפעה מסגנון ההשכלה) אולם סגנונו הוא כבד תנועה, אין כנראה כחוו לבטא רעיונות מודרניים. המעשה הרב בתקופה האחרונה של הלשון העברית, היה סגול הלשון למושגים מודרניים, הרחבת הוראות המלים, הלך הוראות ישנות בחדשות—הוא לא רכש לו דרג התפתחות זו של הלשון (אין לחשוב שהיה כאן נגוד למעשה ההסתגלות האחרונה). הוא לא הרבה לכתב עברית, בעיקר כתב עברית רק תשובות בהלכה, הערות או פרושים בודדים. למען הגיע לידי הכרת חכמי העמים הקריבה חכמת

ישראל את העברית קרבן ללשונות העמים. החרדים, באשכנו חטאו חטא כיוצא בזה, אף הם הזניחו את העברית לשם השוואה של היהדות החרדית ליהדות החפשית. הכל על ספריו של ר"ד הופמן שנכתבו בלשון נכריה, ונגזר עליהם שיהא זמן שליפתם וערכם מוגבל. משנתו בכל לשון סדורה ומוסכרת, מדר הענינים והלכן בהיר וברור, אין דוחק ואין גרר בדבריו, הוא מרצה סברא וראיות כמרצאה המתקבלת ומסתברת.

ר"ד הופמן היה בעל השכלה ארופית רחבת, רבת צדדים, ידע את הלשונות הקלסיות על כורין, עסק בלשונות השמיות, ושלט בלשונות אירופיות אחדות, וידעותיו היו מכל קצות ההשכלה והמדע.

והוא היה גדול בתורה, ולא הניח כמותו באשכנו. את הגדול מציינים אצלנו גם היקף ידיעות, גם רוחב התפישת, בשני מובנים אלה, היה ר"ד הופמן גדול, במשמעות המלה הנהוגה בין למדנים. הוא היה בקיא בחררי תורה, עסק בכל מקצועות תורה, שלא כדרך חוקרים חדשים שהתלמוד הוא להם רק מקצוע של עבר, עסק הוא גם בראשונים ובאחרונים. התלמוד לא היה עבורו מקצוע היסטורי לבד, אלא מקצוע חיים, שחיו לא פסקו, ושאינו עברו מתפרש אלא מתוך המשכו ברורות. נפשו מבהרת ומפשטת, ומישרת הדורים, בשעת למוד ומחקר, סבכי ענינים נעשים פשוטים, אין הוא אוהב פלפול של חידוד, אם גם ידע ערך פלפול של אמת, ועסק בו כל ימיו. כל ימיו הרכיז תורה ברכים, דרך הסברו היה פשוט ומבורר, הסביר את הסוגיא בקלות ובפשטות, המבין ראה שתחת פשטות זו יש הכרעה בין חולקים, ברירה בין פרושים, ויש שבא להוציא מדעתו של אחד הראשונים או האחרונים. דרך הלומדים בהורותם תלמוד להשטיט יסודות והתחלות, בסמכם על ידיעות שנרכשו כבר, לא כן ר"ד הופמן, הוא פרש דברים יסודיים פשוטים לכל מבין, גם שמות מלאכותיים, ומבטאים נהגים, גם מקצועות הלכה וידיעות ארכיאולוגיות, דרכי למוד וצורות של סוגיות והמשך הענין, את הכל הסביר ביושר הגיון ובמיטב הסבר. אחר פטירתו יצאו תשובותיו בהלכה, שלא הוא סדרן לדפוס, והוא גם לא כוון לפרסום, רובן נכתבו לצורך שעה. זה עשרות שנים שכל הדבר הגדול וכל שאלה חמורה בכל נפות אשכנו באה אליו, מאת בעלי בתים ורבנים, שכלם היו בכחינת תלמידים לו, ומימיו שתו. יש שנתעלמה הלכה מפי רב בעיר קטנה וקם אותיום ונסע לברלין ושאל שאלת חכם מפי רבו, או ששלה תלגרם או שכתב ושאל הלכה. הוא היה בית הדין הגדול לכל היהדות האשכנזית. השאלות ברובן בנות יומן, והנושאים מענינים אותנו. בעיקר אלו שאלות שיש בהן משום קביעת יחס לחזיונות חיים ומכניקא, חרושת ומסחר ואף בחברה ובקהלה, כמנהגי תפלה וזית הכנסת, שאלות בהלכות שבת, בקשר עם השמל ותלפון, בקוד תלמידים בבתי ספר של נכרים בשבת, מדור מסחרים עם שותפים

נכרים לעניני שבת, הלכות רפואות בפסח, שאלת רב חרדי בקהלה חפשית, דין שבועה בגלוי ראש, תגלחת לרפואה, לסוד תורה לכנות (הורה להיתר), זכות בחירה לנשים. בתשובותיו הוא מברר הלכה בפשיטות על פי ראשונים ואחרונים, ומסדר רבניהם ומסיק הלכה. יש שהוא משמש במדע החדש ובאמצעי בקרת לברור סוגיות, חוקר מפי חכמי הטבע, שואל מפי רופאים, מעיין בספרי מדע ומשיב הלכה למעשה. רק לעתים רחוקות הוא מפלפל במשא ומתן של הלכה, על פי רוב הוא מראה מקום ומסביר את הדין, ואינו נמנע להביא ספרי קצורים, שאין מדרך גדולים להשגיח בהם. צריך השעה היה בתקופת מעבר זו, לקבץ צורות חיים ודרכי חברה ליהדות בתוך העולם החדש המעיק על היהודי לרצונו ולאנסו. זוהי יצירה חשובה של החרדים באשכנז שיצרו טפוס של חיים מודרניים שבהם יכול החרד להיות מבלי התנגש בחיים. לר"ד הופמן יש חלק בברור כל השאלות הללו, הוא שעזר לקבוע יחס ההלכה, ולקבוע צורות להיתר ולאסור. יש שאלות של בעלי בתים שמראות על יושר לב הנותן כבוד לשואלים.

אף הערכאות פנו תמיד אליו לברר דין ישראל, לא אחת היה הוא המומחה בכתי המשפט במשפטים מרעישים: במשפטים כנגד שונאי ישראל, והרכרים נגעו עד לבו. כשארעו המאורעות שערערו את קיום המלוכה בגרמניה, שמעתי מפיו זהו ענש מן השמים, מדה כנגד מדה, על שלא מחתה המלוכה במשפט פריטש, שחרף וגרף כלפי מעלה. קול ההתרגשות קעד בדברים. לרגלי משפטים כאלה חבר ספר על "השולחן הערוך" (מהדורה ראשונה—תרמ"ה; שניה—תרנ"ה), שהסביר בו ערך פוסקים אצלנו, עם היות "המחבר" הפוסק המקובל, וברר כמה פרטים בהלכות נכרים. על פי רפוסים ראשונים פרש חלוקי דינים בין נוצרים לשאר נכרים. יש בספר הרבה ידיעות של פרטים והסבר מתוך הבנה עמוקה.

וחכמת ישראל הרשמית אף היא הכירה בו בתור אחד הבונים. המקצוע של חכמת ישראל הוא בעיקר בנין העבר מתוך שרידי ספרות, והיא משמשת במתודא היסטורית כלשנית וחובבת כל פנות היהדות. מטבעה היא משמרת, ועל מכורותיה עמדו יוצרים בעלי השקפה מסורתית, אבל בהמשך הזמן לא היה בה מקום ליהדות חרדית יסודית ועיקרית. זה היה מצער את היהודים החרדים שגם מנחת אבות זו לא בא חזק לתורת מורשה. ר"ד הופמן ורבו ר' עזריאל הילדסהימר הם שהציבו לעצמם מטרה לבצר עמדה בתוך גבול חכמת ישראל, לכל תפגום חכמת ישראל במסורת, ולכל תפגם ההשקפה המסורה מחקירת חכמת ישראל, הם הסכימו לחקור את המקורות במתודא מדעית, ובטוחים היו שהתורה לא תוכל לדקות מפני מדע של אמת. מעצמו ומאחרים דרש זהירות קפדנית, ובכל מקום שמצא נגודים בין מחקר לתורה חשד, שהנגוד מקורו בחסרון דיוק, בלקוי מדעי, ובזוטות שטחיות. הוא לא נצטמצם בפנה צרה, כל המדע הישראלי וכל מקצועות

של תורה היו גבולו. מלכד הספרים שחבר, פרסם המון מאמרים. הוא עמד על המשמר, קבע יחס אל כל הופעה מדעית כמקצועותיו מתוך בקרת מדעית, ומתוך השקפת עולם מסורה. אמתות המסורת היתה לו ענין של הכרה. לא היה גבול בין עיוניו התלמודיים ומחקריו המדעיים, אין לו שתי מתודות, אם גם שלט בשתי מתודות. יש שהוא מכרר הלכה מתוך בקרת של גרסא, או מתוך שקול דעת בהיסתוריא, והוא משתמש בכל כלי זין של לומדן לבסוס פרטים במדע, הוא דלה בשביל המדע חמרים תלמודיים ורבניים שהחוקרים לא היו מצויים אצלם.

בספרו "משנה ראשונה ומהלכת התנאים" (י"ל בשנת תרמ"ב ונתרגם עברית על ידי ד"ר ש' גרינברג) הכנים אור חדש לתולדות תורה שבעל פה, והניח יסוד למקצע חדש של בקרת המשנה. לפניו נרמה היה, שרוב החוקרים סוברים שעד רבנו הקדוש היו רק הלכות מפורזות, שלא היה להן כל סדר, ולא היה כל חבור וקשר ביניהן, עד שבא רבי וסדרן. זה נחשב חדוש כשנסו להוכיח שבימי ר' עקיבא היו סדרי הלכות בבית המדרש. אפשר שלו העירו את השאלה, כי אז פקפקו רבים מלשיבי כדורות, אולם השאלה בכל היקפה לא נתעוררה עדיו. והנה בא והוכיח, בהוכחות העומדות בפני הבקרת, שבימי זקני בית שמאי ובית הלל היתה "משנה ראשונה" סדורה בלשון קבועה, ועיקרי משניות ויסודי ההלכות במשנתנו הם מתוך משנה ראשונה, והמלים "משנה ראשונה" בתוך המקורות, אינן מתפרשות רק ביתם למשנה אחרונה באותה הלכה, אלא זהו שם סדרי ההלכה שבבית המדרש כדורות ההם. ראיות הביא מתוך משניות שהוכיח שהן מזמן הבית, מתוך לשונות אופיים, מתוך סידורן הפנימי של ההלכות, ובעיקר מתוך הסבר של מהלכת התנאים. לפי דעתו חלקן התנאים בעיקר בגרסא וכפרוש של משנה ראשונה, ויחס התנאים האחרונים אל משנה ראשונה הוא כיהם האמוראים אל המשנה בכלל. מאז נסדרה משנה ראשונה, עברו עליה כמה עריכות וזכתה למהדורות, ויש בה שכבות על גבי שכבות, עד החדש כימי רבי. מעכשיו הוא מנסה לברר צורת משנה ראשונה על ידי בקרת מנתחת, המסתיעת כסימנים פנימיים, וגם בדברי האמוראים שעוד ידעו את המציאות שבימי התנאים (באמצעי זה אמנם לא שמש די). בתור דוגמא השתמש במסכת אבות, שהראה בה שלוש עריכות, ופרקים בפסחים ויומא, שברר שכבות בהם. משניות שיש בהן מדרש הלכה היו בעיניו קדומות ביותר. לפי דעתו למדו הסופרים והתנאים, לפני היות משנה סדורה על הסדר, את תורה שבעל פה בצורת מדרש הלכה שלווה את המקראות, ליד כל פסוק נמסרה מסורת של הלכה, וכך פרוש מקובל, ומנהג רווח, ותקנות הדורות, והכל הסמיכו על המלים והמקראות, בהתנהגם לאטם מפסוק לפסוק, וכדרשם כל מלה, ובתלותם הלכות בכל תג ותג. משניות ששרדו מן המדרש הקדום הזה מושקעות במשנתנו, וזהו סימן מובהק שהן ממשנה ראשונה. אחריו קם ר' יצחק אייזיק הלוי וקבל

שיטתו (מבלי להזכיר שבו עליה) אלא שהלך עליו בפרטים. הוא הקדים את זמן עריכת משנה ראשונה (יסוד המשנה בלשוננו) עד לימי הסופרים האחרונים, משיירי אנשי כנסת הגדולה, וסברא זו מתקבלת על הדעת, אבל אינה יוצאת מכלל השערה, בעוד שהגבלת הזמן של ר"ד הופמן יש לה על מה שתסמוך, ויכולה לעמוד בפני בקרת מתודית חמורה. בכל זאת אין לדחות מפעם זה את רעיונו של ר' אייזיק הלוי כתורת השערה מסתברת. על ר"ד הופמן יש אולי להשיג על שלא הבליט די את הרעיון של ההתפתחות הספרותית האמיתית האנונימית המפרשת את התהוות המשנה מתוך השקפה היסטורית. עוד חלק עליו, כמה שסבר ר"ד הופמן (זו היא גם דעת ר"ז פרנקל) שמדרש הלכה קדם למשנה. שיטת ר' אייזיק הלוי היא להפך, שהמשניות המופשטות קדמו למדרש הלכה המשמש הגדרה והגבלה להלכות. כמדומה שלא הצליח לערער את יסודות שיטתו של ר"ד הופמן. כמדומה שיש להבדיל בין מדרש סופרים שלמד הלכה מן המקראות, וככל שאלה חרשה דרש מקרא, והוא היה מקור להלכות, ובין מדרש תנאים שבא לבסס ולהגדיר הלכות הסודות וכאות. כאן הכהיר ר"ד הופמן במחת אחת את כל מהלך התהוות המשנה, והסביר את תקופת התנאים, והניח יסוד לבקרת מדעית של המשנה שעוד צפוי לה עתיד גדול, ושאינה פוגמת בהשקפה המסורה, אדרבה היא מקדימה את סדרי תורה שבעל פה, ומחזקת כזה את קדמותה של המסורת.

ערך מדעי מכורר יש לספרו: "מבוא למדרשי הלכה" (י"ד בשנת תרמ"ח) שקבע בו את נתיבות ההתפתחות של מדרשי הלכה. הוא מצא שני זרמים ושתי תכונות במדרשי הלכה, מכית מדרשו של ר' עקיבא ומכית מדרשו של ר' ישמעאל, וברר את הסימנים שבהם אפשר להבחין בין שני בתי המדרש, חלוקים יסודיים כאפני הדרשות, והבדלים בשמות התנאים שכמדרשים, ובדרכי דבור ובצורות המדרש. הוא הוכיח שהיו מדרשי הלכה של שתי הפנים שלמים לארכה חומשים, שיטתו נתאמתה, כשגלה על פיה, שרידי מדרשי תנאים, והוציאם מסודרים ומפורשים: (א) לקוטי מכילתא, "שי למורה" (1890; ב) לקוטי בתר לקוטי ברלין 1897; (ג) מדרש תנאים דסרים (1908; ד) מכילתא דר' שמעון שמות פרנקפורט תרס"ח; (ה) וגם הוכרת א"ב של המדרש הגדול שמות תרע"ד—תרפ"א.

שני הספרים ההם יצאו מתחת יד המחבר שלמים ומושלמים, מסקנותיהם פשוטות, ודבריו מוסברים ומסודרים, כאין כדק. כשדברתי אתו על שני הספרים ההם, אמר: קדמני ר"ז לוי מברסלא ברעיונות, במחקריו על "משנת אבא שאול" ו"מכילתא דר' שמעון". אולם יש להעיר, שר"ז לוי זה הגדול שבגדולים הסתפק ברמזים ור"ד הופמן בנה בנינים ערוכים בכל. הוא גם תרגם ופרש משניות סדר גזיקין (תרנ"ג — תרנ"ז, ברלין) ותחל לעסוק בסדר טהרות, ובמנוחת נפש הביע ספק. אם עוד יספיק לגמר פרוש טהרות בחייו. אף על פי שבעיקר מכוון

התרגום לבעלי בתים יש בפרושו הערות והסברים של ערך קים, ביחוד בפרוש מהרות. במאמרים ואף בתשובות, מפורטים מחקרים מתוך מקצעות הבלשנות התלמודית ותולדות ישראל, הוא היה אחד הראשונים שהשתמש בלשון תרגום שומרונים לחקירת לשון המשנה והתלמוד, הוא הגיה בגרסאות התלמוד, פרש מאמרים סתומים, השתדל לכוון סדרי דורות, חקר תולדות בית הדין הגדול, פרש דברים קשים בספרי יוסף בן מתתיהו, השתמש בספרות ההילינית היהודית להסביר דברים בתלמוד, חקר אחרי מקור מלים שאולות כיונית ורומית, נסה כחו בהשוואה לשונית בין ארמית ועברית לבין לשונות שמיות אחרות, פרש פרקים קשים במסכת מדות, והסביר ענינים בארכיאולוגיא תלמודית, ופרש מקומות בסדור ובפיוטים, ויסד קובץ מדעי שהיה עורכו מספר שנים ("המגזין לחכמת ישראל", תרצ"ז — תרנ"ג). הוא השיג את המטרה שהציב לעצמו לחקור את היהדות בדרכי המדע והבקרה ולרכש כבוד לחקירה נאמנת למסורת. דבריו נבנת, ודרכו בענוה, ואין איש מן החולקים יכול להגיש דעתו בו, ואין איש מטיל דופי במדעיותו.

בסוף יצא מן הגבולות שנכלל לעצמו בראשונה, ועסק בחקירת המקרא. ברוב בתי מדרש לרבנים במערב נהגו לבלי למד תורה שבכתב, אלא להורות מפרשים קדמונים, וכן לא עסקה חכמת ישראל במקרא, זה מתבאר מתוך שחשו להכריע בגופי תורה, ולא היה בהם האמץ לעמוד כנגד דעות רווחות של חכמי העמים. בשני בתי מדרש לרבנים בברלין הורו חומש: גם בבית המדרש החפשי של מאיבויס, וגם בבית המדרש החרדי מיסודו של ר"ע הילדסהימר שכנגדו, משום שלשני בתי מדרש אלה היתה השאלה ברורה, ודרכם בתורה מבוררת לעצמם. מתוך ההוראה בבית המדרש התחיל לעסוק בפרוש התורה ובחקירת מסקנותיה של בקרת המקרא. הוא כתב אז את ספרו כנגד הארי שבמבקרי המקרא כנגד וילהיימן. הראיות המכריעות נגד גנף-וילהיימן ושיטתם ("ילך בתרס"ד) וקדש שם שמים בבקרת הבקרה. הוא בקר וברק את ראיות הבקרה והוכיח את כל רפיון המופתים אשר לה, וכך נסה להרס את הבנין שבנה וילהיימן בשממו לבנה אחר לבנה מתוך הנדבכים. ביחוד אור מלחמה נגד שיטת המקורות, וסתר את הנחותיה, של חלוקת שכבות, הוכיח את מלאכותיותה וחוסר הבסוס, והסתירות הפנימיות. הוכחותיו הן לשיטתם ועל דעתם של המבקרים, את הראיות מתוך בטויים אופיים סתר בערכו רשימות, בהקבילו לשונות מדברי נביאים ללשונות של תורה, וכך סתר את הדעה שהנביאים לא הכירו הללים של תורה. הוא הביא מופתים חותכים על הקשרים הפנימיים שבין המקורות והקביל את המקורות שלפי שיטתם.

לאחר ספרו היסודי הזה, שם לבו להוציא את פרושו לספר ויקרא ולספר דברים. כאן נלחם מלחמת המקרא כנגד הבקרה העוקרת, בכך כלי חזין של המדע ותחנין. אנכי זה הראה כל מה שיכולה תורה שבעל פה לתת להכנת פשטי

המקראות, וצובר חמרים מתוך הספרות התלמודית והרבנית. הוא הולך אחרי
הבקרת מפרק לפרק וסותר כל מסקנותיה ומישב את הפסוקים.

הוא שם לב גם כן לצד, שכבר קדמוהו בו חכמי ישראל (רנ"ה וויזל,
רמ"ל מלבים, ר"צ מקלנבורג) להראות את אחדות תורה שבכתב ותורה שבעל פה,
גם במבואו הגדול, וגם בפרושי הכתובים הבודדים. הוא העמיק בחלוקת הפרשיות
ובסדרן, אף משאלות של השקפת עולם ומעמי מצוות לא מנע עצמו. פרושו
יכול להקשב לפרוש המדעי של היהדות החרדית. עד ימיו וותרה היהדות החרדית
מלהשיב על הבקרת, כהרה לה פלך השתיקה, הוא פרץ דרך זו שאינה נאותה
לצבור גדול. אבל שלא כתב פרושיו עברית, נוכח לשמח שנתרגם עכשיו ספרו
חיסודי כנגד וולדיון.

אפשר שיש להשיג עליו בזה שהשיב על הבקרת בשלילה לבד, בחוכיותו
את אפסות ראיותיהם של המבקרים, בלי לנסות לפתור את השאלות בחיוב, לערוך
חזית של ודאות כנגד חזית של השערות, לפתור הסתירות בסברא, ולהסביר
את החיוב. אפשר היתה כוונתו לברר את השלילה ולהשאיר את החיוב
לאמונה ולמסורת.

היום לפני שש שנים בי"ט מרחשון תרפ"ב נפטר והלך לעולמו, בן 78 שנים,
וכלנו הרגשנו בה כשעה, שאין לו תמורה, ושהדור נתיחם.

כבוד גדול חלקו לו תלמידיו וכל החרדים באשכנז, כבוד שבני תרבות
יודעים לחלק לרבים, כבוד המכבד אף את המכבדים.
אין תשלומים לגדול, אבל יש תנחומים בתורתו.
תהי נשמתו צרורה בצרור החיים.

י"ט מרחשון תרפ"ח.